

Zdenko Čepič

PRISPEVEK K PROUČEVANJU VALUTARNE REFORME
LETA 1945

Referat na posvetovanju o zgodovini denarstva in bančništva na Slovenskem. Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984.

Med najbolj zamotanimi vprašanji, s katerimi se je morala nova, ljudska oblast spoprijeti v času priprav na prevzem oblasti in ob osvoboditvi, je bila valutarna problematika. V vojnem času je na ozemlju Jugoslavije krožilo tudi deset in več različnih denarnih enot. Večina jih je bila okupatorskih: italijanska lira, nemška marka in Kreditkassenscheine, madžarski pengő, bolgarski lev in boni bolgarskega državnega posojila, albanski frank ali lek; kvizlinške valute so bile kuna Nezavisne države Hrvatske, »Nedićev« srbski dinar ter Rupnikov lirski bon, medtem ko je bil partizanski denar le lirski bon Denarnega zavoda Slovenije. Ker je takšna valutarna situacija predstavljala eno bistvenih preprek za uspešen gospodarski razvoj, predvsem pa za obnovo kot najpomembnejše in prvenstveno v prvem povojnem obdobju, so zato začeli reševati valutarno vprašanje že v času narodnoosvobodilnega boja, in to že tedaj, ko svoboda še ni bila blizu.

To velja še zlasti za Slovenijo, kjer lahko govorimo o uvajanju partizanskih plačilnih sredstev, ki so ob okupatorjevem denarju bila v obtoku že zelo zgodaj, dejansko še od leta 1941. Seveda to ni bila valutarna reforma, ki bi jo izvajalo narodnoosvobodilno gibanje, saj niti uvajanje partizanskih plačilnih sredstev do leta 1944 ni imelo takšnega namena, niti ga ni moglo imeti. Partizanska plačilna sredstva so imela od leta 1941 pa do kapitulacije Italije oziroma do črnomaljskega zasedanja SNOS predvsem praktičen namen, ki je izhajal iz konkretne situacije in potreb narodnoosvobodilnega boja — zagotoviti si denarna oziroma materialna sredstva za potrebe partizanske vojske in tudi civilnega prebivalstva.

To velja na primer že za obveznice 5 % posojila svobode¹ kot prvega plačilnega sredstva, s katerim je slovensko narodnoosvobodilno gibanje v tem prvem obdobju v veliki meri krilo svoje potrebe. Po kapitulaciji Italije je IOOF te obveznice proglasil za redno plačilno sredstvo na osvobojenem ozemlju, in so bile v denarnem prometu enakovredne italijanski liri. Z odlokom, sprejetim na prvem zasedanju SNOS februarja 1944 v Črnomlju, ko se je začela sistematično in bolj načrtno, s pogledom v daljšo perspektivo, graditev slovenske državnosti, je bil za zakonito plačilno sredstvo na osvobojenem ozemlju Slovenije proglašen lirski bon. S tem je slovenski parlament uzakonil lirski plačilni bon kot začasno valuto slovenske države.² To je bil prvi zakonodajni ukrep slovenske državne oblasti v zvezi z denarnim sistemom. Lirski bon je začel izdajati Denarni zavod Slovenije kot emisijski zavod slovenske federalne enote v okviru federativne Jugoslavije. Ustanovljen je bil z namenom, da skrbi za osredotočenje in poenostavljanje denarnega prometa na ozemlju Slovenije.³ Slovensko narodnoosvobodilno gibanje je s tem prenehalo biti od-

¹ Odlok Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora o posojilu svobode, Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji (dalje navajam: Snuderl, Dokumenti), 8, str. 24. Ta odlok je bil hkrati z odlokom o narodnem davku, ki ga je tudi sprejel SNOO izraz začetka slovenske finančne oblasti; Odlok o posojilu svobode je Prezidij ljudske skupščine LR Slovenije z zakonom potrdil kot zgodovinsko važen odlok. (UL LRS. 10—58/24. februarja 1948).

² Odlok o izdaji plačilnega bona, Snuderl, Dokumenti, 117, str. 145.

³ Odlok o ustanovitvi Denarnega zavoda Slovenije pri Predsedstvu SNOS, Snuderl, Dokumenti, 128, str. 155; opozoriti velja, da v ustanovnem odloku ni govora o emisijski funkciji DZS. Predsedstvo SNOS je DZS pooblastilo za izdajo plačilnega bona (Odlok o pooblastilu . . . Snuderl, Dokumenti, 129, str. 156) in DZS je prevzel obveznost in jamstvo, da bodo boni ob izdaji enotne državne valute izplačani v tej novi državni valuti, vendar pa bi to jamstvo lahko prevzela le država oziroma osrednji organ državne oblasti, v slovenskem primeru SNOS oziroma njegovo predsedstvo. S tem pa lirski boni v bistvu niso imeli značaja denarne obveznice, kajti DZS, ki je dobil po ustanovitvenem odloku le finančno tehnično-upravne naloge, ni mogel prevzeti nase odgovornosti države. Plačilni obljubi DZS, natisnjeni na bonih, je manjkala predvsem materialna podlaga.

visno le od okupatorskih valut v zvezi s preskrbo, in že vnaprej so bile preprečene težave, ki bi jih lahko povzročala inflacija okupatorskih valut ob zlomu okupatorjeve oblasti in njegovem vojaškem porazu. S tem se je začela v bistvu valutarna reforma v Sloveniji, ki pa zaradi vojne situacije ni mogla biti izvajana v celoti in na celotnem slovenskem ozemlju, marveč le na osvobojenem, kjer pa sprva slovenska valuta tudi ni povsem zaživela. Kot začasna narodna valuta na vsem slovenskem ozemlju je bil uveden lirski bon DZS oktobra 1944.⁴ S tem je bila vzpostavljena slovenska narodna valuta kot edina v vsem jugoslovanskem narodnoosvobodilnem gibanju. Lirski bon DZS je bila ena od treh »nacionalnih« valut, ki so med vojno krožile na jugoslovanskem ozemlju. Ostali dve sta bili valuti kvizlinških državnih tvorb — kuna Nezavisne države Hrvatske in srbski »Nedićev« dinar.

Valutarno problematiko, kot se je reševala v času priprav na življenje v svobodi in pa neposredno po osvoboditvi, je potrebno obravnavati v treh med seboj povezanih vsebinskih in kronološko si sledečih problemskih sklopih, gledano iz razvoja te problematike v Sloveniji. Prvi: jeseni in pozimi 1944/45, ki je predstavljal teoretične priprave na valutarne spremembe; drugi: zakonsko reševanje in določanje rešitev valutarne problematike pomladi 1945 v državnem merilu, torej tudi za tisto ozemlje, ki tedaj še ni bilo osvobojeno; tretji: zamenjava denarja v Sloveniji poleti 1945, ko je bila valutarna reforma praktično izvedena, in je začel v vsej državi veljati enoten denar — dinar Demokratične federativne Jugoslavije.

I

Valutarna problematika je bilo področje, s katerim se je slovenska ljudska oblast ukvarjala že od vsega začetka narodnoosvobodilnega boja, še posebno intenzivno pa so se organi ljudske oblasti začeli ukvarjati z njenim reševanjem takrat, ko se je svoboda zdela že zelo blizu. Tako je bilo v začetku septembra 1944 v zvezi s pripravami na prevzem oblasti rečeno, da »še pred osvoboditvijo celotnega slovenskega ozemlja uvedemo povsod kot redno in zakonito plačilno sredstvo naš bon.«⁵ Oktobra 1944 je lirski bon (bonska lira) postal začasna narodna valuta in se je po vrednosti ločil od okupatorjevega denarja, glede katerega je bilo sklenjeno, da ga prepuštijo njegovi usodi, to je razvrednotenju.⁶

Tako je na primer Pokrajinski odbor OF za Štajersko jeseni 1944 sklenil, da ne bo najemal več posojil v markah zaradi razširjenega mnenja, »da za marko nihče več ničesar ne da.«⁷ Prav tako je bilo glede mark, katerih je sredi oktobra 1944 imel DZS preko 100 000, rečeno, naj jih vrnejo na Štajersko in jih tam uporabijo. Priporočeno je bilo tudi, naj DZS preneha z zamenjevanjem mark štajerskih beguncev, da ne bi bilo ob zlomu Nemčije, ko bo vrednost marke še bolj padla, na »lirskem območju« preveč mark.⁸

Na osnovi vrednosti lirskega bona, katerega nominalna vrednost je bila za 10 % večja od vrednosti italijanske lire, so bile določene maksimalne cene za celotno slovensko ozemlje. V resnici pa je jeseni 1944 ta lirski bon, tedaj imenovan bon DZS ali tudi bonska lira, krožil le na osvobojenem ozemlju Bele Krajine in pa na tistem, kjer je veljala italijanska lira. Nasploh pa je lirske bonov primanjkovalo in so zato kot enakovredno denarno sredstvo veljale tudi priznanice.

Ob praktičnem reševanju valutarne problematike jeseni 1944 v Sloveniji, so potekale tudi teoretične priprave na reševanje tega tako pomembnega vprašanja za gospodarsko življenje v svobodi. Od jeseni 1944 se je vrsta gospodarskih oziroma finančnih strokovnjakov v okviru odseka za finance pri predsedstvu SNOS, Denar-

⁴ Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, fasc. 464, mapa I; (dalje navajam: A IZDG, 464/I); 4. seja načelnikov odsekov in predsednikov komisij pri Predsedstvu SNOS, 16. oktobra 1944.

⁵ Dr. Marijan Breclj, O izgradnji slovenske narodne oblasti, referat na II. zboru aktivistov OF, 5. septembra 1944, izdal IOOF, str. 21.

⁶ glej op. 4.

⁷ A IZDG, 436/III, 2.

⁸ A IZDG, 464/I; 5. seja načelnikov odsekov in predsednikov komisij pri Predsedstvu SNOS, 23. oktobra 1944.

nega zavoda Slovenije, Študijske komisije pri predsedstvu SNOS ukvarjala z valutarno problematiko in denarnim vprašanjem bodoče Jugoslavije s strokovno-teoretičnega stališča. V spisih, ki so bili obsežni in na visoki strokovni ravni ter v diskusijah,⁹ ki so jih imeli v okviru Študijske komisije, so opozarjali na vrsto vprašanj v zvezi z valutarnimi problemi, finančno in kreditno politiko ter predlagali konkretne rešitve teh vprašanj. Eno bistvenih vprašanj, ki se je pojavljalo v teh delih glede valutarne reforme, označene kot važne ne le v gospodarskem, marveč tudi v političnem smislu, je bil način njene izvedbe, to je načina, kako uvesti enotno denarno enoto za celotno državo v obtok. V zvezi z načinom pa je bilo vprašanje, kakšen naj bo odnos nove državne oblasti do okupatorskega denarja po osvoboditvi. S tem so se pojavljala vprašanja, ali prepustiti okupatorski denar njegovi usodi, razvrednotenju, ali okupatorski denar zamenjevati za novo enotno jugoslovansko valuto ali ne.

Za zamenjavo denarja, ki je krožil na jugoslovanskem ozemlju med okupacijo, so predvidevali, da bo izvedena na celotnem državnem ozemlju, in to v dveh fazah. Ker nad okupatorskimi valutami ni bilo mogoče imeti vpliva in kontrole in so bile le-te odvisne od vojaškega, političnega in gospodarskega položaja matičnih držav, je bil predvideni namen prve faze zamenjave vpeljava denarja, nad katerim bo nova jugoslovanska državna oblast lahko imela kontrolo. To pa je veljalo le za tiste valute, ki so jih izdajale kvizlinške oblasti v Srbiji in na Hrvaškem ter ljudska oblast v Sloveniji. V tej fazi menjave naj bi se torej zmanjšalo število valut na tri. Te valute je dr. Jože Pokorn označil za avtohtone valute.¹⁰ S tem bi se zmanjšala valutarna zmeda na jugoslovanskem ozemlju, hkrati pa bi se dosegla osamosvojitve od okupatorskih valut, ki so že izgubljale vrednost oziroma je bilo pričakovati, da se bo njihova vrednost ob popolnem porazu okupatorskih držav še bolj znižala. V drugi fazi pa bi se izvedlo poenotenje valute, to je, z zamenjavo treh avtohtonih valut bi se uvedla enotna državna valuta demokratične federativne Jugoslavije.

Vprašanje osamosvojitve od okupatorskih valut oziroma njihovega gospodarskega sistema, kar je bila naloga prve faze, je bilo najbolj pereče prav v Sloveniji, na eni strani zaradi njenega zemljepisnega položaja, na drugi zaradi vojaške situacije, na tretji pa zaradi gospodarskega in finančnega stanja, kajti skoraj ves gospodarski promet na slovenskem ozemlju so zajemale okupatorske valute, marke, lire in pengöji. V velikem delu Jugoslavije namreč vprašanje osamosvojitve od okupatorskih valut ni bilo tako akutno vprašanje, saj sta imeli tako NDH kot Nedićeva Srbija »svoj« državni, »nacionalni« denar, kuno in dinar, ki sta ju izdajali državni banki teh kvizlinških državnih tvorb — Hrvaška državna banka in Srpska narodna banka. Po mnenju slovenskih finančnih in gospodarskih strokovnjakov, ki so načrtovali ureditve valutarne problematike, naj bi se torej v prvi fazi menjave zamenjale vse okupatorske valute v Srbiji, Vojvodini, Makedoniji in Črni gori v »Nedićeve« dinarje, na območju NDH in v Dalmaciji v kune, v Sloveniji pa v lirske bone DZS. Zamenjava teh treh avtohtonih valut v enoten državni denar v drugi fazi pa naj bi bila izvedena na podlagi tečajev, določenih po kupni moči posameznih valut na njihovem območju in iz te izračunane relacije do enotne državne valute.

Posebno vprašanje, ki se je pojavljalo v teh elaboratih in diskusijah, je bila usoda okupatorjevega denarja oziroma odnos do njega po osvoboditvi; ali ga povsem prepustiti razvrednotenju in uvajati novo denarno enoto brez vsake zveze z vrednostjo okupatorjevega denarja, ali pa ta denar zamenjevati z novo valuto, sprva avtohtone in nato enotno po določenih tečajih. Tako je dr. Milan Lemež zastopal mnenje, da je okupatorska valuta gol papirnat denar brez vsake notranje vrednosti in da je le menjalno in plačilno sredstvo, pri čemer se posamezne oku-

⁹ Lavoslav Dolinšek. Valutarni problemi in denarno vprašanje bodoče Jugoslavije. A IZDG, 489/II, 1; dr. Milan Lemež, Prispevek k našim valutarnim problemom (45 listov tipkopisa), A IZDG, 517/VI (dalje navajam: Lemež); dr. Jože Pokorn, Denarna, finančna in kreditna politika v bodoči Jugoslaviji (54 listov tipkopisa), A IZDG, 525/V, 6 (dalje navajam: Pokorn); Zapisniki diskusijskih sestankov Študijske komisije z gospodarskimi strokovnjaki 13., 15., 22. in 23. decembra 1944, A IZDG, 458/II, 1.

¹⁰ Pokorn.

patorske valute med seboj razlikujejo le po kupni moči, ki pa je odvisna od gospodarskih, političnih in vojaških okoliščin okupatorskih držav ter od psiholoških okoliščin prebivalstva na okupiranih območjih. To je dokazoval s podatki o padanju vrednosti marke, ki je v prvem letu vojne veljala 7,60 lire, medtem ko se je leta 1944 dobilo zanjo le 3 oziroma 2 liri, kolikor so zanjo dajali na terenu.¹¹ V Sloveniji so dejansko uvedli lirski bon za celotno slovensko ozemlje, okupatorski denar pa so prepustili njegovi usodi.¹²

Takšno je bilo sprva tudi mnenje strokovnjakov, ki so načrtovali valutarno reformo. Pokorn je menil, da »reševati okupatorske valute bi torej pomenilo reševati imovino naših nasprotnikov in s tem reševanjem zadolževati našo oblast.«¹³ V resnici je v takšnem stališču viden način oziroma oblika razlaščenja, saj bi bili v primeru, da bi okupatorski denar propadel, imetniki tega denarja praktično razlašeni. Na drugi strani pa je imelo zastopanje tega stališča povsem materialne razloge, ljudski oblasti namreč v tem primeru ne bi bilo potrebno nadomestiti vrednosti okupatorskih valut ob zamenjavi za novo denarno enoto.

To stališče se je spremenilo, ko je konec novembra 1944 na zborovanju beograjskih trgovcev in gostilničarjev Andrija Hebrang, tedaj poverjenik za trgovino in industrijo NKOJ, poudaril zajamčenost privatne lastnine in pobude v gospodarstvu.¹⁴ To je bil razlog, da je tudi med slovenskimi gospodarskimi in finančnimi strokovnjaki prevladalo mnenje, da mora ljudska oblast prevzeti okupatorske valute v svojo plačilno obveznost, kajti »kakor je država dolžna braniti svoje državljane pred sovražno okupacijo, jih je dolžna tudi odškodovati glede posledic okupacije.«¹⁵

V obeh različicah glede odnosa ljudske oblasti do okupatorskega denarja, njegovega položaja in usode ob zamenjavi, ki so ju predlagali slovenski gospodarski strokovnjaki, so imeli pred očmi socialne, razredne in politične vzroke in posledice. Na eni strani bi bili namreč s tem, da bi okupatorski denar prepustili njegovi usodi in ga ne bi zamenjavali v novo valuto, prizadeti predvsem revnejši sloji prebivalstva, tisti, ki so sodelovali v narodnoosvobodilnem boju ali ga podpirali. To pa bi lahko imelo ne le socialne, marveč še bolj politične posledice za ljudsko oblast. Te pa bi bile hujše kot bi bil na drugi strani materialni dobiček, dosežen na račun bogatejših imetnikov okupatorskega denarja, kar bi bil tudi učinek takšnega načina valutarne reforme, po katerem bi se okupatorski denar prepustil razvrednotenju. Na tak način bi bil namreč dosežen v resnici konfiskacijski učinek na vse špekulante in vojne dobičkarje oziroma tiste, ki so imeli velike količine okupatorskega denarja. Ta poudarjena razredna vsebina zamenjave denarja je izhajala iz dejstva, da so največ okupatorskega denarja v večini primerov lahko imeli tisti, ki so se ukvarjali s špekulacijo in vojnim dobičkarstvom, kar pa so lahko počeli le v sodelovanju z okupatorjem proti narodnoosvobodilnem gibanju. V zvezi s to razredno komponento valutarne reforme pa je bil tudi predlog, da se ob zamenjavi denarja odtegne določen delež, ki bi rasel progresivno od 10 % do 50 % ali več za zamenjavo nad 1000 lir na osebo. Prav tako je bil predlagan davek na vojni dobiček.¹⁶

Iz elaboratov in diskusij, ki so bile vodene na sestankih Študijske komisije sredi decembra 1944, je mogoče razbrati, da so slovenski gospodarski in finančni strokovnjaki glede valutarnega vprašanja oziroma načina zamenjave denarja prišli do podobnih, če ne že skoraj enakih vprašanj in njih rešitev, kot so prišli do njih v Poverjeništvu za finance NKOJ. Enim in drugim sta se, verjetno neodvisno med seboj, pojavili vprašanji: ali prepustiti okupatorske valute razvrednotenju in jih ne zamenjevati za valuto nove Jugoslavije in kakšne posledice bi to imelo na socialnem, političnem in gospodarskem področju. Ugotovitev obojih je bila, da bi s takšnim reševanjem valutarne problematike bili sicer prizadeti bogati sloji, vendar pa

¹¹ Lemež.

¹² glej op. 4.

¹³ Pokorn.

¹⁴ Borba, št. 15, 29. 11. 1944, str. 1; Sa manifestativnog zbora trgovaca i ugostitelja.

¹⁵ Pokorn.

¹⁶ Pokorn, Lemež.

bi bili še bolj prizadeti tisti, ki bi izgubili že tako majhno denarno imetje in svoje prihranke. To pa bi imelo več negativnih kot pozitivnih posledic, ki bi se kazale zlasti na političnem področju.

V valutarni reformi, kakršno so predlagali slovenski gospodarski strokovnjaki jeseni 1944, je mogoče zaznati razredno-revolucionarno ost, ki se je začela v tem času jasneje kazati v vsem narodnoosvobodilnem boju. Njihovo stališče glede okupatorskega denarja in njegove usode je bilo najprej bolj radikalno kakor tisto, ki se je v istem obdobju izkristaliziralo pri centralnem finančnem organu državne oblasti nove Jugoslavije, poverjeništvu za finance NKOJ oziroma v Nacionalnem komiteju osvoboditve Jugoslavije ali natančneje pri resničnem vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja, partiji.

II

Revolucionarno delovanje je začelo po osvoboditvi Beograda in velikega dela ozemlja na jugovzhodu države, ko so dozoreli notranjepolitični in zunanjepolitični pogoji, prehajati tudi na ekonomsko področje, s čemer se je začel jasneje zaostrovati razredni boj. Z odlokom predsedstva Avnoja o prehodu sovražnikovega imetja v državno lastnino je bil sprejet prvi zakoniti temelj za spreminjanje družbeno ekonomskih odnosov. Ljudska oblast pa je začela v začetku leta 1945 sprejemati in izvajati tudi druge ukrepe, ki so imeli razredni značaj in so se njihove posledice odražale v spreminjanju ekonomskega reda in v postavljanju novih ekonomskih temeljev družbe.

Z začetkom mirnodobskega življenja na že osvobojenih predelih države, to je v zaledju fronte, na kateri so potekali še srđiti boji za dokončno osvoboditev, je postalo gospodarsko življenje tisto torišče, na katerem se je vodil boj za ohranitev oziroma za nadaljnji razvoj novih političnih, ekonomskih, socialnih in drugih odnosov. To je poudaril Edvard Kardelj v predavanju po beograjskem radiu februarja 1945, ko je govoril prav o nalogah tega zaledja na gospodarskem področju pri dokončni osvoboditvi in zmagi ter ohranjanju in utrjevanju pridobitev narodnoosvobodilnega boja. Dejal je: »Tisti, ki nas niso mogli potolči ne na fronti ne politično, bodo poskušali in že poskušajo, da bi nas zlomili na gospodarskem področju.«¹⁷ Prav v boju na gospodarskem področju ter v hitri obnovi je Kardelj ter vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja videlo najpomembnejše naloge, ki so bile takrat pred ljudsko oblastjo v zaledju glede krepitve in nadaljnjega razvoja dosežkov revolucije.

Da bi to dosegli, je začela ljudska oblast že pred osvoboditvijo celotnega državnega ozemlja, kar je bilo potrebno zaradi konkretne situacije v zaledju, uvajati ukrepe, ki so bili v tem zaključnem obdobju narodnoosvobodilnega boja in tudi v prvem obdobju neposredno po osvoboditvi poleti 1945 značilni in odločilni za zaostrovanje razrednega boja prav na gospodarskem področju. Tako je bila uvedena in izvajana cela vrsta ukrepov, ki so pomenili bistveno omejevanje delovanja tistih družbenih sil, ki so želele za ohranitvijo svojih ekonomskih pozicij škoditi mladi ljudski oblasti oziroma želele prenesti tedaj že izgubljeni politični kot tudi vojaški boj na gospodarsko področje.

Eden prvih in temeljnih ukrepov, ki so imeli na eni strani namen utrjevati gospodarstvo, na drugi pa preprečevati razraščanje kontrarevolucionarnih teženj na tem področju, je bila valutarna reforma, to je zamenjava denarja. O tem je bilo govora že pred osvoboditvijo Beograda na Visu v okviru Poverjeništvu za finance NKOJ, zlasti pa še po prihodu vodstva narodnoosvobodilnega gibanja v Beograd. Tedaj je bil poverjenik za finance ing. Dušan Sernec, predvojni minister in ban ter kasnejši kraljevi namestnik.

V zvezi z delovanjem Poverjeništvu za finance v letu 1944 še pred osvoboditvijo Beograda je potrebno opozoriti na predlog oziroma Navodilo, ki ga je napisal Ser-

¹⁷ Edvard Kardelj, O današnjih pglavitnih nalogah zaledja, Pot nove Jugoslavije, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1946, str. 99.

nec marca 1944 na Kočevskem Rogu, v tako imenovanem »roškem« obdobju delovanja NKOJ. V teh Navodilih je predlagal osnovanje pokrajinskih denarnih zavodov, ki naj bi se osnovali pri vseh pokrajinskih antifašističnih svetih narodne osvoboditve po slovenskem »vzorcu«, saj je bil prav tedaj osnovan Denarni zavod Slovenije. Ti pokrajinski zavodi naj bi »po naši zmagi in zmagi naših zaveznikov služili kot osnova mirnodobski finančni administraciji.« Po tem predlogu naj bi ti denarni zavodi izdajali bone, ki bi se glasili na valute, ki so krožile po posameznih območjih; zlasti je imel v mislih liro, ki naj bi bila po njegovem mnenju stabilna valuta, ker naj bi zanjo bili zainteresirani Angleži. Nikakor pa ni bil Sernec za to, da bi izdajali bone, glaseče se na kune ali »Nedičeve« dinarje, ker sta bili ti valuti brez vrednosti in podlage. Za marke in lire je predlagal, da bi se hranile in bi po osvoboditvi služile kot devize za nabavo materiala, potrebnega za obnovo in proizvodnjo. To Navodilo, ki ga je napisal Sernec, sicer ni bilo dostavljeno pokrajinskim antifašističnim svetom, ker je po mnenju Moše Pijade bilo predvsem terminološko slabo in netočno (o vsebini se ni izjasnil), vendar vseeno kaže na poskus poenotenja reševanja finančne in valutarne problematike že v času vojne.¹⁸

Jeseni 1944, še pred osvoboditvijo Beograda in preselitvijo Poverjeništva za finance NKOJ v Beograd, je to pripravljalo osnovne postavke za zakon o zamenjavi okupatorskega denarja oziroma za uvedbo nove, enotne valute nove Jugoslavije. Ob tem se je med drugim pojavilo vprašanje glede imena te nove valute in v zvezi s tem so bili dani zanimivi predlogi. »Dinar« kot denarno enoto prejšnje države naj bi zamenjali z drugimi nazivi; predlagan je bil »perper« po denarju iz srednjeveške srbske in kasneje črnogorske države. Poverjenik Sernec je predlagal »lipo« po drevesu-simbolu slovanstva. Na koncu pa je vseeno prevladalo mnenje, naj ostane ime jugoslovanske denarne enote vseeno »dinar«, saj se tudi v tem kaže državna kontinuiteta Jugoslavije v mednarodnem okviru.¹⁹

Bolj pomembno kot ime enotne jugoslovanske valute je bilo vprašanje, kako izvesti zamenjavo, kako uvesti nov jugoslovanski denar — dinar v obtok. To vprašanje je namreč presegalo ozko finančno-valutarno problematiko in je zadevalo v bistvena vprašanja urejanja gospodarskega življenja in pa tudi političnih odnosov, saj je način zamenjave denarja zadel v lastninske odnose. Podobno kot so se pred takšno dilemo znašli slovenski finančni strokovnjaki v okviru priprav na prevzem oblasti, sta bili tudi v Poverjeništvu za finance NKOJ dve različici glede načina zamenjave denarja in uvajanja dinarja kot enotnega plačilnega sredstva za celotno državo. Po prvem naj bi se ves okupatorski denar na ozemlju Jugoslavije razglasil za neveljavnega in brez vrednosti, nov jugoslovanski denar pa bi bil dan v obtok povsem neodvisno od teh valut, njihove vrednosti in količine v obtoku. Drugi predlog pa je bil, da se okupatorskim valutam prizna njihova vrednost ter se jih iz obtoka potegne za zamenjavo po določenih tečajih. Za prvi predlog sta se zavzemala sovjetska svetovalca, ki sta sodelovala v razpravah o načinu zamenjave denarja v Jugoslaviji.²⁰ Kljub argumentom za prvo različico načina zamenjave denarja je prevladala druga različica. Argumenti za prvo različico načina zamenjave denarja so bili predvsem praktični in materialni, saj ne bi bilo potrebno ob uvajanju novega jugoslovanskega denarja v obtok izplačevati imetnikom okupatorskih valut vrednosti le-teh, kar bi pomenilo materialni prihranek za državo. Druga vrsta argumentov za ta način zamenjave pa je imela razredno-revolucionarni značaj, kajti s tem bi bili v veliki meri prizadeti oziroma razlašeni največji imetniki okupatorskega denarja, ki pa so bili predvsem nasprotniki narodnoosvobodilnega gibanja. Z zmago druge različice je

¹⁸ Slobodan Nežović, Stvaranje nove Jugoslavije, Beograd 1981, str. 403–408; Uputstvo Poverjeništva za finansije NKOJ-a o osnivanju zemaljskih novčanih zavoda i o zavodenju dažbina.

¹⁹ Dr. Obren Blagojević, Naše finansije u periodu narodnooslobodilačke borbe 1941–1945, Istorija XX veka, XIII, 1975, Institut za savremenu istoriju — Narodna knjiga, Beograd 1975 (dalje navajam: Blagojević), str. 130. Navedbe dr. O. Blagojevića o reševanju finančno-valutarne problematike konec leta 1944 in v letu 1945 so vir prve roke, kajti Blagojević je bil tedaj najprej pomočnik poverjenika za finance NKOJ, nato pa pomočnik ministra za finance in je aktivno sodeloval pri pripravljanju in izvajanju valutarne reforme.

²⁰ Blagojević, 131.

prevladalo socialno načelo, kajti kljub razrednemu značaju, ki je bil v procesu zamenjave denarja vsekakor tudi mišljen, je bilo upoštevano načelo, da se ne sme prehitovati s preveč radikalnimi rešitvami, ki bi ne bile v skladu s hotenji in razumevanjem ljudskih množic in bi jim bile celo škodljive, škodljive tudi iz političnega in propagandnega stališča za ljudsko oblast, saj bi že z enim od prvih ukrepov na gospodarskem področju bila prizadeta večina prebivalstva.

Prve priprave glede zamenjave denarja so bile izvedene že januarja 1945, ko je bila ustanovljena Vrhovna komisija za zamenjavo denarja.²¹ Kljub temu, da še ni bilo osvobojeno celotno državno ozemlje, in torej ni bilo mogoče uvesti na vsem tem ozemlju nove, enotne valute, je bilo sklenjeno, da se bo začela izvajati valutarna reforma na tedaj že osvobojenih predelih, to je v Srbiji, Vojvodini, Kosovu, Makedoniji, Črni gori in Sandžaku. Na teh teritorijah so bile v obtoku sledeče valute: srbski »Nedićev« dinar, kuna (v Sremu), madžarski pengő, albanski frank ali lek, bolgarski lev in italijanska lira. Uvedba enotne valute na že osvobojenih predelih Jugoslavije je bila namreč potrebna zaradi urejanja razmer gospodarsko-političnega značaja, od davčne politike dalje pa do vprašanja enotnih cen in mezd, vse to pa zato, da bi se ustvarili čim boljši pogoji za obnovo in dokončno osvoboditev celotne države. Z uvedbo enotne jugoslovanske valute na že osvobojenih predelih države bi bili preprečeni tudi vsi inflacijski učinki, ki so prizadeli valute sosednjih, do tedaj okupatorskih držav.²² To je bil tudi eden pomembnejših vzrokov, ki je vodil k čimprejšnji zamenjavi denarja v le dobri polovici Jugoslavije; inflacija je na primer močno pestila bolgarski lev, italijansko liro, madžarski pengő, pa je zato obstajala nevarnost, da bi velike količine teh valut na jugoslovanskem ozemlju ob njihovi zamenjavi za dinarje DFJ le tem škodovala in poslabšale že tako težko finančno situacijo. Hkrati pa je bilo s to zamenjavo mogoče dobiti osnovo, potrebno za določanje tečajev za zamenjavo na ozemlju, ki tedaj še ni bilo osvobojeno.

Zakon o odvzemu iz obtoka in zamenjavi okupatorskih bankovcev je bil sprejet 5. aprila v Predsedstvu Avnoja, objavljen pa je bil 10. aprila 1945.²³ Istega dne je bil sprejet tudi Zakon o tečajih za odvzem okupacijskih bankovcev iz obtoka in o poravnavanju obveznosti. Uradno je bil objavljen v Uradnem listu šele 19. aprila, to je le dan pred začetkom menjave okupatorskih in kvizlinških valut, ki so na teh ozemljih veljale.²⁴ Tako kasna objava tečajev zamenjave naj bi onemogočila špekuliranje tistim, ki so imeli večje količine določenega okupatorskega ali kvizlinškega denarja. S tem je bilo preprečeno menjavanje raznih valut med seboj v tisto, ki je imela najboljši tečaj zamenjave za dinar DFJ.

V obtok so bili dani dinarski bankovci, ki so se glasili na 1000, 500, 100, 50, 20, 10, 5 in 1 dinar. Najnižje vrednosti bankovcev so nadomestovale drobiž; kovanci nove Jugoslavije so prišli v obtok šele v začetku avgusta (za 0,50 din DFJ) oziroma v začetku novembra 1945 po 1,2 in 5 dinarjev. Odvzem okupacijskega kovanega denarja iz prometa je bil namreč uzakonjen šele julija 1945,²⁵ tedaj pa je bil sprejet tudi Zakon o kovanju drobnega denarja DFJ.²⁶

Na ozemlju, ki je bilo že od jeseni 1944 svobodno, je bila izvedena zamenjava denarja od 20. do 30. aprila, s čemer pa je bilo v načelu že rešeno valutarno vprašanje za celotno državo. Z zakonom o zamenjavi denarja je bila ponovno uvedena enotna denarna enota za celotno Jugoslavijo. Tedaj je sicer veljala le za osvobojene predele, vendar pa je to omogočalo »zedinitev celotnega dosedanjega osvobojenega

²¹ Arhiv Jugoslavije, fond Ministarstva finansija vlade FNRJ, fasc. 471; Zapisnici sednica Vrhovne komisije za zamenjavo novčanica. Prva seja je bila 17. 1. 1945, do sprejema zakona v začetku aprila pa jih je bilo še 24.

²² Po podatkih, ki jih je v referatu ob sprejemanju Zakona o odvzemu iz obtoka in zamenjavi okupacijskih bankovcev v Predsedstvu Avnoja navedel minister za financečasne vlade DFJ Sreten Zujević, se je na primer od konca avgusta 1944 do začetka aprila 1945 količina bolgarskih levov v obtoku skoraj podvojila. Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva Privremene narodne skupštine DFJ (19. novembra 1944—27. oktobra 1945), stenografske beležke (dalje navajam: Zakonodavni rad), str. 94.

²³ UL DFJ, 20—198/10. 04. 1945.

²⁴ UL DFJ, 23—223/19. 04. 1945.

²⁵ UL DFJ, 53—479/27. 07. 1945.

²⁶ UL DFJ, 53—478/27. 07. 1945.

ozemlja, kakor tudi območij, ki še bodo osvobojena, v eno gospodarsko celoto.²⁷ S sprejetjem tega zakona je bila omogočena izenačitev cen in s tem tudi reden in normalen gospodarski promet med tedaj valutarno ločenimi območji. Nasploh je bil podan s tem zakonom eden najpomembnejših pogojev za urejanje in normalizacijo finančnih in gospodarskih razmer v celoti ter za nadaljnje velike korake pri obnavljanju gospodarstva in porušene domovine.

Bistveni vprašanji valutarne reforme oziroma poenotenja denarnega sistema v Jugoslaviji sta bili: ugotavljanje in določanje vzajemnih tečajev med posameznimi okupatorskimi valutami in pa določanje količine novega jugoslovanskega denarja v obtoku ter s tem v zvezi določanje tečajev za zamenjavo okupatorskih valut za novo jugoslovansko valuto. Od količine dinarja v obtoku pa so bile odvisne tudi cene in njihova rast, s čemer pa je bilo povezano vprašanje mezd in plač in nasploh socialnega položaja zaposlenih. Zamenjava okupatorskih in kvizlinških valut ni imela namena le poenotiti valuto v Jugoslaviji in s tem odpraviti valutarno zmedo, marveč je hkrati ta ukrep imel tudi deflacijski namen,²⁸ kajti osnovna značilnost tedanje finančne, posebno še valutarne politike je bilo hotenje doseči trden tečaj dinarja.²⁹

Določanje tečajev posameznih valut je bilo zaradi valutarne in nasploh finančne zmede zapleteno; tako ni bilo mogoče določiti vzajemnih tečajev med posameznimi okupatorskimi valutami niti na osnovi kupne moči teh valut, ker je to preprečevala razlika med cenami po posameznih valutarnih območjih. Za merilo tečajev ni bilo mogoče vzeti niti višine dejanskih tečajev med valutami, kot so se kazali tedaj v praksi, ker so bile teritorialno različne. Te različice pa so bile odvisne od raznih vzrokov — od vojnih, političnih pa do nacionalno obarvanih; to kaže na primer odnos do bolgarskega leva, ki je imel v Makedoniji povsem drugačno vrednost kot pa v Beogradu, kjer je bila velika ponudba levov zaradi prisotnosti bolgarske (zavezniške) vojske na jugoslovanskem bojišču.³⁰ Ugotavljanje tečajev je bilo zato možno le posredno, preko stopnje inflacije vsake od okupatorskih valut v obdobju od razbitja starojugoslovanskega denarnega sistema pa do pomladi leta 1945. Vendar v tem primeru ni bilo mogoče povsem natančno vedeti za količino posameznega okupatorskega denarja v obtoku na jugoslovanskem ozemlju, tako da je bilo to ocenjeno. Točno je bilo mogoče vedeti le za povečanje količine »Nedićevih« dinarjev v obtoku, zato je bil ta vzet kot osnova, preko katere so izračunavali tečaj okupatorskih valut. Do tečajev za zamenjavo okupatorskih valut v dinar DFJ je prišlo torej posredno — preko srbskega »Nedićevega« dinarja oziroma preko razmerja med stopnjama inflacije »Nedićevega« dinarja in posamezne okupatorske valute ob upoštevanju tečaja starojugoslovanskega dinarja do te valute ob zamenjavi aprila leta 1941. Tečaji pa so bili odvisni tudi od količine novega jugoslovanskega denarja, ki je bil dan v obtok. Ta je bila določena na 20 milijard dinarjev DFJ zaradi deflacijskih teženj, kar je imelo za posledice nizke tečaje za zamenjavo okupatorskih in kvizlinških valut v novojugoslovanske dinarje.

Način ugotavljanja tečajev okupatorskih valut je bil torej posreden — preko srbskega »Nedićevega« dinarja kot avtohtone valute na ozemlju, na katerem se je izvedla zamenjava denarja že pomladi leta 1945. To pa pomeni, da je v bistvu bil ta način zamenjave takšen, kot so ga predlagali v svojih elaboratih slovenski finančni strokovnjaki, predvsem Jože Pokorn, ko je govoril o dveh fazah zamenjave. V konkretnem primeru zamenjave denarja aprila 1945 na osvobojenem predelu Jugoslavije sicer ni prišlo do stvarne zamenjave okupatorskih valut v »Nedićeve« dinarje, marveč le do računске, vendar pa je bil tak način zamenjave v resnici dvo-fazen, pri čemer sta se obe fazi izvedli istočasno, prva le na papirju.

²⁷ Zakonodavni rad, 93.

²⁸ Zakonodavni rad, 103.

²⁹ Blagojević, 136.

³⁰ Zakonodavni rad, 96.

Namen zamenjave denarja je torej bil na eni strani uvedba enotnega denarja, kar je bil pogoj za uspešno gospodarsko delovanje, na drugi strani pa je bil namen zmanjšati količino denarja v obtoku in jo približati predvojnemu stanju, prav tako pa približati kupno moč dinarja predvojnemu stanju, kar naj bi povzročilo padec cen. Poudariti pa velja, da niti sam predlagatelj, minister za finance ni verjel v to, da bi deflacijski učinek bil ugoden in uspešen glede višine cen.³¹

Izvedbo zamenjave okupatorskih valut je vodila Vrhovna komisija, katero je imenoval finančni minister; tej komisiji je bilo podrejenih 13 glavnih komisij, ki so imele nalogo organizirati in izvesti zamenjavo denarja na posameznih območjih, kjer so bile posamezne okupatorske valute zakonito plačilno sredstvo. Zamenjava vsake okupatorske valute se je namreč praviloma lahko vršila le na tistem območju, na katerem je bila zakonito plačilno sredstvo, vendar je prišlo do odstopanj, ker so bile valute v veliki meri pomešane. Namen tega pravila je bil preprečevanje špekulacije, ki jo je bilo ob zamenjavi pričakovati glede na različne tečaje posameznih valut do dinarja. Za slovensko ozemlje, ki je bilo razdeljeno med tri okupatorske države in s tem v tri valutarna območja, so bile predvidene tri glavne komisije — za področje lire v Ljubljani, za področje marke v Mariboru in za področje pengöja v Murski Soboti. Tehnično pa so za izvedbo odvzema iz obtoka in za zamenjavo okupatorskih valut bili zadolženi delegati glavnih komisij, ki so bili v vsakem okraju.

Zaradi preprečevanja možnosti malverzacij in špekulacij ob zamenjavi denarja je bilo določeno, da lahko zamenjuje denar le ena oseba na družino (pooblaščen predstavnik podjetja) in na le enem zamenjevalnem mestu, tistem, ki je bil najbližji stalnemu bivališču. Ob zamenjavi se je vsak zamenjevalec okupatorske valute moral legitimirati. Po zakonu o tečajih je bilo mogoče zamenjevati okupatorske in kvizlinške valute le do višine 5000 dinarjev DFJ, za več pa so bila izdana potrdila, za katera se je izplačeval denar kasneje, po 15. juniju, in to v roku treh mesecev.

S tem je bil dosežen še poseben namen zamenjave denarja, namreč »da se vidi tudi to, pri komu se denar nahaja, kdo ga ima, kdo ga obrača.«³² To pa je dalo valutarni reformi tudi socialno-razredno razsežnost, ki je sicer neposredno ni imela. Tak značaj je dobila z konfiskacijskim učinkom, ki ga je zamenjava denarja dobila z zakonom o izplačevanju potrdil, izdanih ob zamenjavi okupacijskih bankovcev in o razpolaganju s terjatvami na vezanih računih.³³ Ob sprejemanju tega zakona v Predsedstvu Avnoja je pojasnil Moša Pijade njegov namen in razredni značaj s tem, »da se odbitek, ki gre v Sklad za obnovo [in pomoč opustošenim krajem] izvaja progresivno, to je tako, da tisti, ki imajo več in ki so zamenjali večje vsote denarja, dajo tudi večji denarni prispevek za Sklad, kajti le-ti so lahko pridobili okupatorske bankovce, katere so zaslužili ukvarjajoč se z raznimi posli, mnogokrat nedovoljenimi in niti ne tako čistimi, in to v času okupacije in pod okriljem ter zaščito kvizlinških režimov in samega okupatorja.«³⁴

Namen tega zakona je bil torej dvojen, in sicer na eni strani materialen (zagotoviti finančna sredstva za obnovo, konkretno za Sklad za obnovo dežele in pomoč opustošenim krajem), po drugi strani pa političen, saj je bil naperjen proti tistim, ki so bogastvo pridobili oziroma ga povečali v času vojne na nezakonit način in v sodelovanju z okupatorjem. Tistim, ki so ob zamenjavi okupatorskih in kvizlinških bankovcev zamenjali več denarja kot 5000 dinarjev, je bilo tudi po zakonu več odvzeto. Enako je veljalo tudi za denar, ki je bil na vezanih računih v banki. Viški nad 5000 dinarji, dovoljenimi za neposredno menjavo, so bili progresivno »obdavčeni«. Stopnje odbitkov na te viške, ki jih je predpisoval zakon, so bile različne od najnižje 5 %, do najvišje 70 %; to je pomenilo, da je bila prinašalca za znesek.

³¹ Zakonodavni rad, 103.

³² Rad zakonodavnih odborov Predsedništva AVNOJ-a i Privremene narodne skupštine DFJ (3 aprila—25 oktobra 1945), stenografske beležke (dalje navajam: Rad zakonodavnih odborov), str. 16.

³³ UL DFJ, 39—346/08. 06. 1945.

³⁴ Zakonodavni rad, 295.

ki je predvideval tak odstotek odbitka, izplačano samo 30 % denarja, medtem ko je 70 % zasegla država. Te stopnje odbitkov so veljale različno tudi za različne imetnike potrdil, od proizvodnih podjetij, katerim je bilo odvzeto od 5 % do 30 % za nad 250 000 dinarjev, ostalih podjetij (od 7 % do 50 % odbitkov), pa do ostalih imetnikov, to je privatnih fizičnih oseb. Za te je bil odstotek odbitkov največji, tudi do 70 %. Za kmetovalce, ki so se bavili z obdelovanjem zemlje, torej živeli od dela svojih rok, vsaj v veliki večini primerov so veljale določene ugodnosti, kakor tudi za združne organizacije, ustanove socialnega skrbstva itd.

Največji odbitek (70 %) je imel nedvomno že pravi konfiskacijski značaj in je kot tak pomenil posredno kazen za gospodarsko dejavnost v času vojne, ki je bila v večini primerov v korist okupatorja.

S tem je imela valutarna reforma sicer posreden, a vendar razredno-revolucionaren značaj, tak kot so ga imeli vsi ukrepi ljudske oblasti v tistem času, ki so posegali na gospodarsko področje. Zaradi konfiskacijskega značaja in učinka je imela torej zamenjava denarja značaj revolucionarnega ukrepa, značilnega za spreminjanje družbeno-ekonomskih odnosov v pogojih narodnoosvobodilnega boja. Vzrok za odvzemanje viškov je bil v bistvu enak kot pri vseh drugih vzrokih za »patriotično nacionalizacijo«. Konfiskacijski učinek zamenjave denarja je bil namreč v odvzemu viškov denarja tistim, ki so v času vojne povečali svoje imetje z gospodarskim sodelovanjem z okupatorjem, torej z nasprotovanjem narodnoosvobodilnemu boju.

Zakon o izplačevanju potrdil, izdanih ob zamenjavi okupacijskih bankovcev, je bil na eni strani povezan z zakonom o zamenjavi denarja, in je temu dajal tudi razredni značaj, medtem pa je bil po drugi strani tako po vsebini, še bolj pa po namenu povezan z zakonom o odvzemu vojnega dobička. Političen in ekonomski cilj in namen obeh zakonskih ukrepov je bil enak. Zakona, tako zakon o odvzemanju vojnega dobička kot zakon o odvzemanju viškov glede na vrednost potrdil, izdanih ob zamenjavi denarja, sta z zakonom o ustanovitvi sklada za obnovo in pomoč opustošenim krajem pomenila nedeljivo, organsko celoto, v čemer je bila socialna vsebina teh zakonov.

Posredno je tako tudi z zamenjavo denarja, s čimer se sicer neposredno ni nameravalo poseči na področje spreminjanja družbeno-ekonomskih odnosov, bil dosežen učinek ekspropriacije eksproprijatorjev na eni strani ter krepitev materialnih sil ljudske oblasti na drugi strani.

Na načelih za zamenjavo denarja, ki so bila postavljena v zakonu o odvzemu iz obtoka in zamenjavi okupacijskih bankovcev in ki je najprej veljal za jugovzhodni del države, so bile nato po osvoboditvi celotnega državnega ozemlja izvedene zamenjave tudi v Bosni in Hercegovini, Hrvatski in Sloveniji. Ko je bila v vsej državi, v vseh federalnih enotah izvršena zamenjava okupatorskih in kvizlinških valut, je bil dosežen eden osnovnih pogojev za premagovanje gospodarskega nerada in za obnovo.

III

Zamenjava denarja v Sloveniji pomeni tretji problemski sklop v obravnavanju valutarne reforme v letu 1945. Tega problema pa še ni mogoče proučevati, prikazati in natančneje oceniti na podlagi arhivskega gradiva, ker gradiva organov, ki so to področje vodili, še vedno ni predano arhivskim ustanovam v Sloveniji. Tako na primer ni fonda ministrstva za finance vlade LR Slovenije v spisku fondov ministrstev te vlade, ki jih hrani Arhiv SR Slovenije.³⁵ Prikaz zamenjave denarja je mogoče podati na podlagi poročila ministra za finance na seji Narodne vlade Slovenije, ki pa v glavnem odkriva vse bistvene probleme in njih reševanje v zvezi z zamenjavo denarja leta 1945 v Sloveniji.

³⁵ Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ, Slovenija, Savez arhivskih radnika Jugoslavije, Beograd 1984, str. 44–45.

Predsedstvo Avnoja je v juniju sprejelo še zakone o tečajih za zamenjavo okupatorskih bankovcev v ostalih predelih Jugoslavije — v Bosni in Hercegovini, Hrvaški in Sloveniji. Vsebina teh zakonov in načela za zamenjavo so bila enaka kot v zakonu iz aprila 1945. Zakon o tečajih lirskih bonov in okupatorskih bankovcev pri odvzemu iz prometa ter o reguliranju obveznosti na denarnih območjih italijanske lire, nemške marke in pengöjev (Slovenija),³⁶ s katerim je bil določen tečaj zamenjave okupatorskih valut ter edine partizanske valute, lirskega bona DZS, v dinarje DFJ, je sprejelo Predsedstvo Avnoja 21. junija 1945. Zamenjava je bila nato izvedena od 30. junija do 9. julija 1945 na celotnem ozemlju federalne Slovenije, tako da je le dva meseca po koncu vojne veljala v vsej državi enotna valuta — dinar.

O valutarni problematiki v Sloveniji je še pred tem razpravljala Narodna vlada Slovenije na svoji seji v začetku junija. Minister za finance Narodne vlade Slovenije dr. Aleš Bebler je poročal, da primanjkuje gotovine, zlasti v Trstu in Ljubljani ter na Štajerskem, od koder so Nemci odnesli ves denar iz bank. V zvezi s pomanjkanjem gotovine je nastajal problem glede preskrbe mest, kajti denar, za katerega so kupovali živež na podeželju, se ni vračal v obtok, ampak je ostajal pri kmetih, ki so ga hranili. Zaradi pomanjkanja gotovine je bilo predlagano, da se natisnejo ter izdajo še lirski boni DZS, ki naj bi bili v obtoku zlasti na območju bivše okupatorjeve Ljubljanske pokrajine, medtem ko bi italijanske lire, ki so krožile na tem ozemlju, poslali v Trst. V obtok naj bi spustili še preostanke Rupnikovih lirskih bonov; s tem so želeli premostiti težave v denarnem poslovanju, ki jih je povzročalo pomanjkanje gotovine.

Poseben problem je v tem obdobju, ko še ni bilo urejeno valutarno vprašanje v Sloveniji, predstavljalo to vprašanje na Štajerskem. Po poročilu ministra za finance na seji vlade je tam primanjkovalo gotovine v markah, tako da je bilo mogoče izplačati mesečno majsko plačo zaposlenim le do polovice.³⁷ Problem pa je predstavljalo tudi dejstvo, da ni bilo tečaja za zamenjavo med lirskim bonom in marko, tako da ni bilo mogoče izplačevati plač ali trgovati na Štajerskem v lirskih bonih. Po sklepu Narodne vlade Slovenije je postal zato lirski bon DZS redno plačilno sredstvo tudi na ozemlju, kjer je bila v obtoku nemška marka,³⁸ kar je bilo sicer določeno že jeseni 1944, vendar ni zaživel zaradi objektivnih okoliščin. Tečaj je bil določen: 1 marka je veljala 2 lirski bona.³⁹

O težavah pri določanju tečajev za zamenjavo okupatorskih valut v Sloveniji, zlasti na območju marke, je pisal v svojih spominih tedanji slovenski finančni minister dr. Aleš Bebler. Glede vrednosti marke je namreč vladalo prepričanje, da je njena vrednost, ki je bila določena na podlagi kupne moči, nižja kot je dejansko bila. To pa je kasneje zahtevalo popravek in so bile podjetjem iz območja marke deljene podpore.⁴⁰

Po zakonu o tečajih za zamenjavo okupatorskih valut in lirskega bona so bili izračunani tečaji, po katerih so se te valute zamenjevale v dinarje DFJ; 100 lir je imelo vrednost 30 dinarjev, 100 mark 60 dinarjev in 100 pengöjev 100 dinarjev. Lirski bon DZS in tako imenovani Rupnikov bon sta bila izenačena po vrednosti z italijansko liro. Posebej je bilo v zakonu poudarjeno, da italijanske lire ni mogoče zamenjavati na območju nemške marke, in to zato, da bi preprečili špekulacijo ob zamenjavi, ker je bilo lir v obtoku mnogo več kot mark.

Zamenjava okupatorskih valut je, po poročilu ministra za finance na seji vlade, potekala v redu. Kot je poročal minister, so ljudje sprva odlašali z zamenjavo. Izkazalo se je, da je bila zamenjava na lirskem območju nad pričakovanjem; v Ljubljani in na ozemlju okupatorjeve Ljubljanske pokrajine je bilo zamenjanih 1,5 mi-

³⁶ UL DFJ, 44—399/26. 06. 1945.

³⁷ Arhiv SR Slovenije, fond Narodne vlade Slovenije, Zapisnik 3. seje NVS, 4. junija 1945.

³⁸ UL P. SNOS in NVS, 8—92/13. 06. 1945.

³⁹ UL P. SNOS in NVS, 11—111/23. 06. 1945.

⁴⁰ Aleš Bebler, Čez drn in strn, spomini, Založba Lipa, Koper 1981, str. 150—151.

lijarde lir, to je 450 milijonov dinarjev, kar je pomenilo skoraj polovico zneska, ki ga je prejela federalna Slovenija iz Beograda za svoje finansiranje. Zamenjava na območju marke pa je bila pod pričakovanjem in je bilo zamenjano manj mark kot so pričakovali oziroma so na terenu ocenili. Zamenjano je bilo 250 milijonov mark, to je za vrednost 150 milijonov dinarjev, torej trikrat manj, kot je bilo zamenjanih lir.^{40a} Na seji vlade so ocenili, da je bila pri določanju tečajev marka podcenjena, lira pa precenjena. Tečaj lire je bil za slovenske razmere previsoko postavljen; postavljen je bil enako kot v Črni gori, pri čemer je bila stopnja inflacije lire na ozemlju Črne gore in Sandžaka, izračunana za obdobje od aprila 1941 do septembra 1943, kar pa za ozemlje Slovenije ni bilo povsem točno, kajti slovensko ozemlje je imelo neposredno zvezo z italijanskim, in zato ni bila količina lir na slovenskem ozemlju maja 1945 enaka kot je bila ob kapitulaciji Italije v Črni gori, zato tudi stopnja inflacije lire ni mogla biti enaka. Na območju, na katerem se je zamenjevala lira, je bilo zato izdano nad 80 % dinarjev DFJ, ki jih je Slovenija dobila za zamenjavo, medtem ko je bila celotna kvota presežena za 70 milijonov dinarjev.⁴¹ To se je sicer pričakovalo in je ob sprejemanju zakona o tečajih za Slovenijo minister za finance vlade DFJ Žujevič dejal, da bo razlika nadoknadena.⁴² Zanimivo pa je, da je na Štajerskem bilo le malo zamenjave, ki je presegala 5000 dinarjev DFJ, to je vrednosti 8000 mark; potrdil, izdanih ob zamenjavi nad to vsoto, je bilo zato le za 8 milijonov dinarjev, kar je presenetljivo malo glede na delež delovanja gospodarskih podjetij na območju marke v času okupacije. To je mogoče pojasniti z dejstvom, da so imetniki velikih zneskov v markah ali pobegnili ob osvoboditvi, ali pa jim je imovina bila zaplenjena že pred zamenjavo denarja, na osnovi avnojskega odloka o prehodu nemške imovine v državno lastnino, tako da niso imeli kaj zamenjevati.

Posledice zamenjave denarja v Sloveniji so bile dvojne; v industriji so nastale težave zaradi pomanjkanja denarja, kajti tudi industrijskim podjetjem ni bila izplačevana ob zamenjavi dinarska vrednost nad 5000 dinarjev; zamenjava denarja pa je povzročila tudi rast cen. To je pojasnjeval Bebler z rastjo cen v predelih države, kjer je bila zamenjava denarja izvedena že v aprilu, in so bile tedaj tam tudi uvedene cene v dinarjih DFJ; te so bile maksimirane v glavnem na nivoju višine cen iz leta 1939, oziroma so bile za industrijske in obrtne proizvode večje za 30 do 50 %. Dvig cen v Sloveniji po zamenjavi denarja je bil pojasnjevan na eni strani s stanjem cen v jugovzhodnih predelih države, kjer so bile po oceni Beblerja cene višje zaradi večje moči in vpliva privatnega sektorja na gospodarstvo in tržišče, in pa zaradi višjih proizvodnih stroškov, na drugi strani pa z dvigom mezd in plač.⁴³

Zamenjava denarja je torej povzročila vrsto med seboj povezanih posledic za celotno gospodarsko življenje, kar je bilo nujno, saj je v bistvu poenotenje valut pomenil prvenstveni pogoj in osnovo, na kateri je bilo mogoče začeti z vsemi drugimi ukrepi, potrebnimi za oživitev in ureditev gospodarstva, od ureditve cen, mezd in plač pa do načrtno izvajane obnove. Namen zamenjave denarja je bil jasen, tako iz gospodarskega kot političnega in socialnega stališča, ustvariti pogoje za vsestransko delo na obnovi gospodarstva pod enakimi pogoji v vsej državi. Značaj in namen valutarne reforme je bil tak, da »s sedanjo zamenjavo ne more nihče postati bogatejši, odnosno siromašnejši, kajti ta zamenjava ima namen uvesti le enotno plačilno sredstvo za celokupno državno ozemlje in s tem omogočiti uspešnejšo obnovo razrušene domovine. Bogastvo bo prišlo z živahnejšim delovnim tempom, z živahnejšo produkcijo in zamenjavo dobrin, to je z živahnejšim obtokom denarja.«⁴⁴ Vrednost novega denarja in njegova kupna moč pa je bila odvisna od dejstva, ki ga

^{40a} Poročilo Ministarstva za finance NVS za obdobje od osvoboditve do 1. 11. 1945 navaja sledeče vsote zamenjanih okupatorskih valut v Sloveniji: 428.888.162 mark, 1.687.959.519 lir in 67.965.555 pengőjev. Arhiv SR Slovenije, fond Ministrstva za lokalni promet NVS.

⁴¹ Arhiv SR Slovenije, fond Narodne vlade Slovenije, Zapisnik 4. seje NVS, 11. julija 1945.

⁴² Rad zakonodavnih odbora, 132.

⁴³ glej op. 41.

⁴⁴ Ljudska pravica, št. 58, 30. 06. 1945.

je minister za finance Narodne vlade Slovenije dr. Aleš Bebler izrazil z besedami: »Čim več bo plodov našega truda, tem več bo veljal tudi naš denar.«⁴⁵

Summary

CONTRIBUTION TO THE 1945 CURRENCY REFORM RESEARCH

Zdenko Čepič

With the end of the war the new state authorities in Yugoslavia had another fight to fight — they had to restore and settle conditions in the field of economy. One of the essential conditions for its revival and consolidation was an immediate carrying out of the currency reform, that is money uniforming in the whole country. During the war there were namely ten or even more different currencies circulating through Yugoslavia. Currencies uniforming was the basis of the economic, social, as well as political questions settling after the Liberation.

As to the carrying out of the reform it should be dealt in three complexes: 1) during the war — from the autumn of 1944 and the spring of 1945 in the frame of preparations to take over the power and live in freedom, 2) settling of the questions referring to the currency on the state level by passing a law in the spring of 1945 as principles of money exchange were set up, 3) money exchange in Slovenia in the summer of 1945.

As to the first complex the studies on future currency reform written by the Slovenen economy and finance experts are of great importance. Those experts, among them dr. Jože Pokorn, later Finance Minister of the first postwar Slovene government, dealt with the currency questions at the most, worked in the frame of the organs of the people's and Slovene state authorities. The essential question those studies dealt with was the way of putting the uniform money unit, a new Yugoslav currency, into circulation. With this question one of the most important moments was especially the social resp. class component and with it connected eventual consequences of the money exchange in the sphere of politics. The second complex of currency problems settling is the normative settling of this question on the state level. The first beginnings are to trace back to the time before liberation of the whole country, that is already in the beginning of 1945 resp. in the spring of that year, when the economic and also the political conditions in the already liberated parts of the country demanded the settling of the currency questions as soon as possible. The exchange of the occupant money (at first only bank-notes were being replaced) was specified by statute in April 1945. In the same year the exchange was carried out in the already liberated parts in Serbia, Vojvodina, Macedonia, Kosovo, Montenegro and Sandžak. Thus the solution of the way of occupant money exchange for the whole country, for its not liberated parts as well, was specified by statute. In Slovenia, Croatia and Bosnia and Herzegovina the exchange, basing on the same principles as in other parts of the country, took place at the end of June resp. in the beginning of July 1945. Thus the dinar DFJ was put into circulation as an uniform state unit in the whole country.

With exchange of the occupant and quisling money the elementary condition for reestablishment of the uniform Yugoslav economic space has been achieved, what was of great importance for restoration and settlement of economic conditions. The process of money exchange, however, had also a revolutionary class point, for it had the confiscation effect as well. To those, who exchanged money whose value exceeded 5000 dinars, a part of money was taken away and put into the so-called Restoration Fund. The Money Exchange Act was thus indirectly bound to the War Profit Confiscation Act resp. to the Act on Fund Establishment for Restoration and Help to the Devastated Places — there was also a social component of the money exchange process.

The money exchange in Slovenia is the third complex of questions referring to the dealing with the 1945 currency reform. In June 1945 the AVNOJ-Presidency

⁴⁵ Ljudska pravica, št. 57, 29. 06. 1945; Govor dr. A. Beblerja, ministra za finance Narodne vlade Slovenije. Razen objave tega govora, ki ga je imel minister za finance po ljubljanskem radiu na predvečer začetka menjave denarja, v katerem je pojasnil namen in potek tega ukrepa, ni bilo v tedanjih časopisih, predvsem dnevnikih, Ljudski pravici in Slovenskem poročevalcu, nobenega članka, ki bi obravnaval valutarno reformo in njen pomen. Objavljena so bila le tehnična navodila o načinu zamenjave ter zakonska določila. Tudi po izvedbi zamenjave ni bila objavljena nobena ocena ali komentar o rezultatih zamenjave denarja v Sloveniji.

passed the law on the currency on the basis of which the exchange of the occupant currencies (Italian lira, German mark and Hungarian pengő) as well as of the partisan lira voucher DZS into the dinars DFJ was possible. The exchange was carried out in the time June 30 — July 9, 1945. In the district where liras were exchanged (the former Italian occupational district); the exchange was greater than expected, whereas the situation with mark exchange was just the opposite. On the occasion of fixing the exchange currency the value of the mark had been underestimated, what caused also some economic troubles in Styria and Upper Carniola, where the major part of the Slovene industry was concentrated. The money exchange had consequently also by-effects, e.g. rise of prices. The prices have been maximized, however not according to the conditions in Slovenia, but on the basis of economic conditions, production costs etc. in those parts of the country where the exchange took place already in April 1945 when Slovenia hasn't been liberated yet.

ZGODOVINA LJUBLJANE

zbornik s posvetovanja o zgodovini Ljubljane, ki je bilo v Ljubljani 16. in 17. novembra 1983. Zbornik v obsegu 595 strani je uredil prof. dr. Ferdo Gestrin, v njem pa objavlja 48 avtorjev, ki v svojih razpravah obravnavajo preteklost Ljubljane od najstarejših časov do sodobnih dni. Knjigo sta izdala »Kronika«, časopis za slovensko krajevno zgodovino in Zgodovinsko društvo Ljubljana. V prosti prodaji stane 1600 din, v Zgodovinskem arhivu Ljubljana (Mestni trg 27) in na Oddelku za zgodovino filozofske fakultete (Aškerčeva 12) pa jo je mogoče dobiti za 1100 din.

Zgodovinsko društvo za Slovenijo je s finančno pomočjo Kulturne skupnosti Domžale ob odkritju spominske plošče na nekdanji Veitovi tiskarni na Viru pri Domžalah 24. maja 1980 izdalo publikacijo

EDVARD KARDELJ-SPERANS IN SLOVENSKO ZGODOVINOPISJE

Zbornik objavlja predvsem gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«. Gradivo je izšlo kot separaten odtis iz »Zgodovinskega časopisa« številka 4/1979.

Publikacija je na voljo za ceno 40 din (člani ZDS 30 din, študentje 20 din) na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I.